

УДК 314.04-053.8:37.014.2

*Тимчук Л. І.,
доцент,
к. пед. н.,
кафедра загальної та
соціальної педагогіки
факультет педагогіки,
психології та соціальної роботи,
Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича
(Чернівці)*

ГРАМОТНІСТЬ ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті висвітлено роль грамотності в реалізації суспільних реформ і реалізації соціальної політики. На основі ретроспективного аналізу розкрито особливості реалізації грамотності як засобу досягнення пануючими в суспільстві соціальними силами своїх цілей і пропаганди. Зроблено висновки про сучасну актуальність грамотності як основного права людини.

Ключові слова: грамотність, чинники розвитку грамотності, система методів розрахунку грамотності.

В статье освещена роль грамотности в реализации общественных реформ и реализации социальной политики. На основе ретроспективного анализа раскрыты особенности реализации грамотности как средства достижения господствующими в обществе социальными силами своих целей и пропаганды. Сделаны выводы о современной актуальности грамотности как основного права человека.

Ключевые слова: грамотность, факторы развития грамотности, система методов расчета грамотности.

The article highlights the role of literacy in the implementation of social reforms and the implementation of social policy. Based on a retrospective analysis of the features of literacy as a means of achieving dominant social forces in society and promote their goals. Conclusions are drawn about the current relevance of literacy as a basic human right.

Keywords: *literacy, literacy development factors, the system of calculation methods of literacy.*

Грамотність на всіх етапах історичного розвитку виступала найважливішою соціокультурною характеристикою будь-якого суспільства. Традиційно поняття “грамотність” включає в себе ступінь володіння навичками усної та письмової мови. При статистичних обстеженнях під грамотністю розуміється здатність людини прочитати, зрозуміти і написати коротко простий текст про своє повсякденне життя. У більш широкому культурологічному трактуванні це означає здатність писати згідно встановлених норм граматики та правопису, вільно читати, і викладати свої думки в усній і письмовій формі.

Сьогодні поняття грамотність означає не просто вміння читати, писати, рахувати, а “здатність розуміти та використовувати різні типи інформації у побутовому, професійному та громадському житті” [8, с. 12]. Грамотність розглядається як можливість індивіда бути включеним в економічну, культурну, політичну практику суспільства; у грамотне середовище на локальному, регіональному, державному та глобальному рівнях; як умова соціального та культурного розвитку суспільства.

Питання визначення поняття “грамотність” та його статистичного позначення під час переписів населення в кінці XIX і першій половині XX ст. неодноразово розглядалися на європейських і міжнародних нарадах із демографічної статистики і програм переписів населення. Генеральна конференція ЮНЕСКО на десятій сесії в Парижі в 1958 р. рекомендувала всім країнам при проведенні переписів населення вважати грамотними осіб, які вміють читати з розумінням прочитаного та написати короткий виклад про своє повсякденне життя.

Існуюче в науці поняття “рівень грамотності дорослого населення” включає частку грамотних у віці від 15 років і старше. Індекс грамотності, який часто ототожнюється з грамотністю взагалі, є співвідношенням між числом грамотних осіб і загальною чисельністю населення в даній країні, на даній території.

У сучасній статистиці існує розвинена система методів розрахунку грамотності, за допомогою яких можна скласти собі більш або менш

точне уявлення про число грамотних у певний час і в певній країні. До них відносяться поголовний перепис всього населення як прямий і найбільш повний і точний метод, облік грамотності за кількістю тих, хто навчається, за кількістю призовників, за рівнем грамотності тих, хто вступає у шлюб та ін.

Рівень грамотності залежить від цілого комплексу чинників: географічні умови, етнографічний склад населення, релігійна приналежність населення, економічні та політичні чинники, тобто грамотність конкретного народу знаходиться в тісній залежності з найрізноманітнішими сторонами його життя, будучи функцією багатьох змінних, функцією всього ладу суспільного життя. У свою чергу, грамотність також справляє вплив на розвиток суспільства: низький її рівень є гальмом суспільного прогресу і призводить до відставання країни й ослаблення його позицій у світовому співтоваристві.

Як показує історія, грамотність є тільки засобом, який використовується пануючими в суспільстві соціальними силами для досягнення своїх цілей і пропаганди своїх ідей. Перспективні цілі грамотності безпосередньо залежать від подальших умов, в які поставлена система освіти. Однак безперечним є той факт, що рівнем письменності в конкретному соціумі характеризується ступінь його участі в інтелектуальному та духовному житті людства в цілому.

У вітчизняній історії неграмотність основної маси населення стала перетворюватися в гостру соціальну проблему з середини XIX ст. Це, зазначимо, було характерно для всіх українських територій, які на той час перебували у складі різних держав – Російської та Австро-Угорської імперій. Головною причиною стали зміни в соціально-економічному розвитку держав, процеси переходу до буржуазного суспільства: скасування кріпацтва, швидкий розвиток промисловості й економіки, зростання матеріального виробництва, оновлення форм і методів господарювання в аграрній сфері тощо.

У міру розвитку капіталістичного виробництва та модернізації економіки різниця між рівнем технологічного виробництва і низьким освітнім рівнем людей, які обслуговують це виробництво, все більше почала виступати як протиріччя суспільного розвитку. Економічна доцільність ставила перед суспільством завдання поширення грамотності як необхідної умови суспільного прогресу. Не тільки суспільні, але й державні інститути усвідомлювали необхідність зміни ролі освіти і поширення грамотності на всіх рівнях, оскільки розвиток науково-виробничого потенціалу уможлиблювався тільки за умови високої грамотності населення.

Однак тодішній рівень грамотності населення не забезпечував потреб економічного розвитку. В середині XIX ст. стан освіти в українських губерніях Російської імперії був одним із найгірших у країні. Частка неграмотного населення була значно вищою, ніж у середньому по країні. Так, у 1867–1868 рр. серед новобранців Харківської губернії неграмотних було 96,2 %, Полтавської – 97,2 %. Рівень грамотності рекрутів був у 3 рази меншим, ніж у середньому по Європейській частині імперії [5].

Низький рівень грамотності засвідчив перший загальний перепис населення в Росії 1897 р. Його результати показали, що відсоток грамотного населення в імперії не перевищував 21,1 %, при загальному числі охоплених переписом 125 640 000 чол. Для населення у віці від 9 до 50 років рівень грамотності був 26,3 %. Росія була аграрною країною і 66,6 % її населення становили сільські жителі. Середній рівень грамотності сільського населення був 21,7 %. Міські жителі становили 13,4 %, рівень їх грамотності – 55,6 % [3].

Загальний рівень грамотності серед чоловіків у цілому по країні був суттєво вище ніж серед жінок – 29,3 % і 13,1 % відповідно. Істотно розрізнялася грамотність різних вікових груп: серед 30-річних грамотними були 20,7 % (32,4 % чоловіків і 8,9 % жінок), серед 70-річних – 8 % (12,2 % чоловіків, 3,7 % жінок) [3].

Показники перепису 1897 р. не випадково дали можливість вже першим дослідникам прийти до висновку, що Росія в кінці XIX ст. належала до числа одних із найбільш відсталих країн у Європі. 48 народностей не мало писемності. Близько 80 % дітей і підлітків не могли відвідувати навіть початкову школу; середня і тим більше вища освіта були доступні майже винятково заможним верствам населення. Забезпеченість населення школами в країні була в 6–7 разів нижче, ніж у Великобританії, Німеччині та Франції, в 4–5 разів нижче, ніж в Австро-Угорщині і Данії, в 2–3 рази нижче, ніж у Греції, Португалії та Туреччині. Якщо в США учні склали 19,4 % від загальної кількості населення, в Англії – 17,14 %, у Німеччині – 17 %, у Швейцарії – 16,6 %, то в Росії – 3,85 %. Росія суттєво відставала від розвинених країн світу і по видатках на освіту: у США в 1870-ті роки на одного учня витрачалося 4,5 рубля, в Росії – 3,8 копійки [6, с. 35–36]. Існуючий у Росії рівень грамотності ставав, таким чином, перешкодою на шляху до подальшого розвитку країни.

Не кращим був рівень грамотності населення на українських територіях Австро-Угорського підпорядкування. За даними перепису

1880 р., на Буковині тільки 9,2 % населення вмiло читати і писати, 1,1 % – лише читали, тоді як неписьменні становили 89,7 % [9, с. 184–185]. У Галичині частка письменних становила 11,3 %. Це були найнижчі показники грамотності серед усіх австрійських провінцій (у Нижній Австрії грамотні складали 77 % населення, Богемії – 72,9 %, Зальцбурзі – 70,4 %) [9, с. 118–119].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. питання про стан грамотності знаходився в центрі суспільної уваги, був предметом численних дискусій і проєктів, що розроблялися державними та громадськими організаціями, постійно обговорювалося на сторінках періодичної преси.

Проблема підвищення освітнього рівня населення в будь-якій країні завжди має два аспекти: з одного боку, це розвиток освіти природним шляхом, тобто через поширення навчання дітей аж до введення загальної обов'язкової освіти, з іншого боку – це навчання неписьменних дорослих.

Швидкий розвиток промисловості й економіки, зростання матеріального виробництва вимагали кваліфікованих робітників, а нові відкриті банки й біржі – грамотних службовців. Це дало поштовх до розвитку загальноосвітнього та фахового шкільництва і водночас визначило пріоритетність форм освіти дорослих, які б у короткі терміни забезпечили економічні інституції освіченими кадрами. Не тільки громадськість, але й уряд усвідомлювали ситуацію, тому в другій половині XIX ст. почався широкий громадський рух зі створення системи освіти для дорослих.

Досить суперечливою виявилася позиція царського уряду в цій сфері. З одного боку, влада й уряд знаходилися в залежності від соціально-економічних змін, оскільки розвиток капіталізму в країні вимагав підготовки кваліфікованих робітників і спеціалістів для промисловості, транспорту, сільського господарства. Саме тому влада допускала і в певній мірі заохочувала поширення грамотності. З другого боку, це робилося в дуже обмежених межах, оскільки поширення грамотності завжди розглядалося урядом як “двосічна зброя”, з якою потрібно поводитися дуже обережно: “Освіта потрібна народу, як сіль в їжу – в чітко дозованій кількості”, – заявляв міністр освіти миколаївської епохи А. Шишков [4, с. 25]. Практичним прикладом такої суперечливості було закриття за розпорядженням уряду 10 липня 1862 р. усіх створених за ініціативою громадськості недільних шкіл для навчання дорослих як “неблагонадійних”. Однак суспільна

потреба у грамотному населенні була така велика, що згодом недільні школи для дорослих були відроджені на підставі місцевих бюджетів земств.

На початку ХХ ст. проблема загальної освіти була не тільки предметом активного обговорення в суспільстві, але й обов'язковим пунктом програм усіх політичних партій. Проблеми освіти та грамотності в країні були настільки гострі та злободенні, що жодна з партій не могла не включити вимоги з розвитку освіти в свою програму. Більшовики в переджовтневий період очолювали боротьбу за нову, демократичну школу, керуючись вимогами в галузі народної освіти, сформульованими в Програмі РСДРП 1903 р.: загальна безкоштовна обов'язкова освіта дітей обох статей до 16 років; ліквідація станових шкіл і обмежень в освіті за національними ознаками; відділення школи від церкви; навчання рідною мовою, забезпечення бідних учнів харчуванням, одягом та навчальними посібниками за рахунок держави. Потреби економічного розвитку початку ХХ ст. все більшою мірою вимагали підвищення рівня грамотності основної маси населення. Однак станова спрямованість державної політики в галузі освіти і недостатність фінансування перешкоджали здійсненню освітніх реформ. Реальні історичні умови для ліквідації неписьменності у підросійській Україні склалися після жовтневої революції 1917 р.

Ліквідація неписьменності в країні займала важливе місце в програмі широких соціальних перетворень, здійснення яких проголосили більшовики. Проте вирішальним у боротьбі з неписьменністю був економічний фактор. Перед радянським урядом постало питання про вихід з важкого економічного становища, в якому країна опинилася в результаті першої світової війни, трьох революцій та громадянської війни. Було поставлено завдання не тільки відновлення зруйнованого господарства, але і ліквідації техніко-економічної відсталості, що було необхідною умовою зміцнення обороноздатності та збереження суверенітету новоствореної країни. Капіталістичне оточення й початок економічної блокади радянської держави робили вирішення цих завдань життєво необхідним. Однак вони не могли бути вирішені без створення висококваліфікованих не тільки інженерних, але і робітничих кадрів. Крім економічних причин, необхідність ліквідації неписьменності в країні обумовлювалася педагогічною доктриною більшовиків. Зміст цієї доктрини повністю визначався головною політичною метою – створення суспільства нового типу з панівним становищем комуністичної партії, формування людини з новими духовними якостями, моральними нормами та поглядами. Вирішення цього завдання

було неможливим при збереженні неписьменності основної маси населення, оскільки головним транслятором будь-якої ідеології є друковане слово.

До кінця громадянської війни рівень грамотності був нижчим, ніж у період перед першою світовою війною. Це було пов'язано в першу чергу з тим, що військові дії значно скоротили чоловіче населення, яке давало основну масу грамотних. Поява величезної маси безпритульних дітей також не сприяла підвищенню грамотності. Загальна розруха, особливо на територіях, де йшла громадянська війна, призвела до ліквідації та руйнування шкіл. Давалася й ознаки тривала русифікаторська політика царизму в справі освіти, нехтування правами неросійського населення, заборони навчання рідною мовою.

Український народ продовжував знаходитися на досить низькому освітньому рівні. У 1920 р. із тисячі чоловік населення тільки 317 були письменими [1, с. 81]. Всього 22,2 % дітей шкільного віку стали учнями [7, с. 40]. Вирішення невідкладних завдань у сфері народної освіти почалося з перших днів існування радянської держави. Державна політика в цій галузі багато в чому була продовженням прогресивних реформ, розпочатих передовою громадськістю в дореволюційний період, але не завершених в силу історичних причин. Перші рішення і заходи радянського уряду спиралися на досягнення вітчизняної педагогічної теорії і практики, однак вносили в них більш радикальний зміст.

Цілеспрямовані дії щодо подолання неписьменності розпочалися після опублікування 21 травня 1921 р. декрету РНК УРСР "Про боротьбу з неписьменністю", що повністю дублював аналогічний декрет РНК РСФРР від 26 грудня 1919 р. [2]. Згідно з документом, передбачалася повна ліквідація неписьменності по всій країні: створювалися лікнепи, школи грамоти тощо. Все населення віком від 8 до 50 років, яке не вмело читати чи писати, було зобов'язане навчитися грамоті українською, російською чи іншою мовою за бажанням. Письменне населення, в порядку трудової повинності, залучалось до навчання грамоті неписьменних. Особи, які ухилялися від цієї повинності або перешкоджали неписьменним навчатися, притягалися до кримінальної відповідальності. Робітникам-учням лікнепів надавалися пільги: в дні навчання їх робочий день скорочувався на дві години зі збереженням заробітної платні.

Серед населення був проведений облік малописьменних і неписьменних. На підприємствах він проводився за участі профспілок,

комсомолу, жінвідділів тощо, а серед решти населення – шляхом обходу дворів. Обліку підлягали всі неписьменні та малописьменні громадяни віком від 14 до 30 років.

У спеціальній інструкції організаторам лікнепу роз'яснювалося, що неписьменними вважаються ті громадяни, які: а) зовсім не вміють читати або писати; б) вміють читати, але не вміють писати; в) вміють переписувати, але не вміють читати; г) знають букви, але читають з великими зупинками і незрозуміло [2].

Боротьбу з неписьменністю очолила Головополітосвіта Наркомосу УСРР. У межах цього органу в 1921 р. була створена міжвідомча Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю. 19 жовтня 1923 р. створено Всеукраїнське товариство сприяння ліквідації неписьменності (товариство “Геть неписьменність!”), яке очолив Голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Г. І. Петровський.

Питання про хід і наслідки розгортання роботи всіх органів у справі ліквідації неписьменності обговорювалися на спеціальних нарадах, конференціях і зборах в центрі та на місцях. Зокрема, в жовтні 1922 р. в Харкові відбулась I Всеукраїнська нарада по ліквідації неписьменності, де обговорювалися такі питання: звіт і перспективи роботи по ліквідації неписьменності в Україні, підготовка і самопідготовка працівників, методи і зміст роботи в школах і пунктах лікнепу тощо.

Організовані зусилля держави й громадськості, з усіма труднощами, суперечностями й недоліками, давали позитивні результати. До 1927 р. основами грамоти оволоділо 52,6 % населення УСРР, у 1937 р. кількість грамотних складала 85,6 %, а в 1959 р. – 93,5 % [2].

Отже, на різних етапах історичного розвитку суспільства одним із актуальних залишалося питання грамотності населення. Його вирішення складало вихідну, ключову позицію здійснення всіх суспільних реформ і реалізації соціальної політики. Як узагальнений соціально значущий показник освіченості особистості, рівень грамотності людини зумовлює ступінь доступності до неї тієї чи іншої інформації, якою володіє суспільство, й, відтак, міру адаптивності до оточуючих природних і соціальних умов.

Пошук і аналіз шляхів досягнення грамотності населення є одним із питань, які потребують нагального вирішення і на даному етапі розвитку суспільства, коли зростає розуміння необхідності врахування місцевих соціально-економічних, політичних і культурних реалій, історичних традицій і досвіду; першочергової розбудови

інфраструктури, яка давала б можливість не тільки здобувати грамотність, але й реально нею користуватись.

Тому вважаємо доцільним вивчення досвіду минулого, який може послугувати важливим джерелом для реалізації грамотності не як засобу досягнення пануючими в суспільстві соціальними силами своїх цілей і пропаганди, а як основного права людини, її можливості бути включеною в економічну, культурну, політичну практику суспільства, у грамотне середовище на локальному, регіональному, державному та глобальному рівнях.

Література

1. *Авдієнко М. О.* Народна освіта на Україні / М. О. Авдієнко; ЦСУ УСРР. – Х., 1927. – 101 с.

2. *Мовчан О. М.* Ліквідація неписьменності (лікнеп), кампанії лікнепу в УСРР–УРСР / О. М. Мовчан // Енциклопедія історії України : Т. 6 : Ла–Мі / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України : Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2009. – 790 с.: іл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.history.org.ua>. – Назва з екрана.

3. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по полу, возрасту и грамотности // Демоскоп weekly [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus__age_97.php. – Назва з екрана.

4. *Петрова Я. И.* Организация обучения взрослых в процессе ликвидации неграмотности в СССР в 1920–1930-х гг. : дис. ... к. пед. наук : 13.00.01 / Я. И. Петрова. – Самара, 2010. – 218 с.

5. *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет (1813–1913) : статистические очерки / А. Г. Рашин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://istmat.info/node/86>. – Назва з екрана.

6. *Сологуб Н. И.* Ликвидация неграмотности в Среднем Поволжье в 1917–1930-х годах : дис.... к. ист. наук : 07.00.02 / Н. И. Сологуб. – Пенза, 2004. – 275 с.

7. *Ясницький Г. І.* Розвиток народної освіти на Україні: 1921–1932 рр. / Г. І. Ясницький. – К. : Вид-во КДУ, 1965. – 256 с.

8. Literacy for tomorrow. CONFINTEA V. Gamburg, 1997. – S. 12.

9. Österreichische Statistik. – Wien, 1882. – Bd. 1. – H2. – 357 s.